Συμπεριφορές βίας του παιδιού και εφήβου: Παράγοντες κινδύνου

ΚΩΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Σ.
Εταιρία Ψυχικής Υγείας Παιδιού και Εφήβου Αιτωλοακαρνανίας, Μεσολόγγι
Τ. Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Calgary, Canada

Εισαγωγή

Στην παρούσα ανακοίνωση επιχειρείται μια σύνθεση παραγόντων κινδύνου κατά την παιδική ηλικία για την εμφάνιση συμπεριφορών βίας. Η προτεινόμενη σύνθεση προσφέρει ένα περίγραμμα μόνον των παραγόντων κινδύνου και όχι μια σε πλήρη έκταση μελέτη του θέματος. Η ερμηνεία των συμπεριφορών βίας στο παιδί και τον έφηβο δεν είναι εύκολη και αυτή που επιχειρείται εδώ αναμφίβολα επιδέχεται τροποποιήσεις. Στις υποθέσεις και ερμηνείες που θα προταθούν υπάρχει πάντα ένα περιθώριο λάθους δεδομένου ότι στα ψυχο-κοινωνικά φαινόμενα οι ερμηνείες δεν έχουν την εγκυρότητα των φυσικών και βιολογικών επιστημών και αποδείξεων. Έγκυρες ερμηνείες του σύνθετου φαινομένου της βίας στις νεαρές ηλικίες είναι εντούτοις απαραίτητο να επιχειρηθούν ώστε αυτές να προσφέρουν γόνιμο έδαφος και δυνατότητες για αποτελεσματική παρέμβαση.

Αυξανόμενη αντικοινωνική συμπεριφορά στην οποία περιλαμβάνονται και πράξεις βίας από παιδιά και εφήβους που μπορεί να ενεργούν μόνοι ή σαν μέλη συμμοριών εναντίον παιδιών και πολιτών γενικότερα, με πρόθεση τη ληστεία ή τον εκφοβισμό, έχει επισημανθεί από συστηματικές μελέτες και δημοσιογραφικές παρατηρήσεις στην ελληνική κοινωνία, τουλάχιστον σε μεγάλα αστικά κέντρα αλλά και στην επαρχία τα τελευταία χρόνια. Οι ερμηνείες που συνήθως προσφέρονται στο κοινό για το φαινόμενο αυτό από την τηλεόραση και τον τύπο είναι συνήθως γενικόλογες και υπεραπλουστευτικές, π.χ. φταίει η οικογένεια, το σχολείο, η τηλεόραση, η απομάκρυνση από την εκκλησία κλπ. ενώ άλλοτε προτείνονται και λύσεις π.χ. πάρετε ψυχολόγους στα σχολεία κλπ.

Ας σημειωθεί ότι ο κίνδυνος της νεανικής βίας που εμφανίζεται απειλητικός δεν αντιμετωπίζεται με ρητορεία και ημίμετρα. Απαιτείται πρώτα έγκυρη γνώση για το φαινόμενο αυτό. Στο παρόν ερμηνευτικό σχήμα επιχειρείται μια σύνθεση γνωστών παραγόντων κινδύνου οι οποίοι σε συρροή μπορούν να γίνουν κινητήρια δύναμη πράξεων βίας παιδιών και εφήβων.

Ως παράγοντες κινδύνου μπορεί να θεωρηθούν η ιδιοσυστασιακή προδιάθεση για επιθετική συμπεριφορά, απουσία αγωγής που κοινωνικοποιεί την συμπεριφορά του μικρού παιδιού, αντίξοες βιωματικές εμπειρίες κατά τα πρώιμα στάδια της ανάπτυξης μέσα στην οικογένεια που επηρεάζουν βαθιά τον κόσμο του συναισθήματος του παιδιού, αρνητικά υποδείγματα συμπεριφοράς τα οποία μπορεί να υπάρχουν μέσα στην οικογένεια, και τέλος κοινωνικές συνιστώσες που υποδεικνύουν, ευκολύνουν και κάνουν αποδεκτές τις εκδηλώσεις βίας. Έναυσμα στην παρούσα σύνθεση έδωσαν δυο γεγονότα τα οποία ήρθαν στο προσκήνιο του δημόσιου βίου προσφάτως στην Ελλάδα. Το ένα ήταν η εξαφάνιση του μικρού Άλεξ στην Βέροια, ο οποίος κατά τις ενδείξεις δολοφονήθηκε από συνομηλίκους του. Το άλλο ήταν ο βιασμός και ευτελισμός έφηβης μετανάστριας από συμμαθητές της σε λύκειο επαρχιακής πόλης κατά τη διάρκεια κατάληψης του σχολείου.

Παράγοντες κινδύνου

Προδιάθεση για επιθετικότητα

Σημαντικό παράγοντα κινδύνου αποτελεί το υψηλό επίπεδο προδιάθεσης για επιθετικότητα στην ιδιοσυστασία του παιδιού. Η προδιάθεση αυτή συνιστά συνήθως ποικιλία του φυσιολογικού και μπορεί να τροποποιηθεί κατά την πρώτη παιδική από την αγωγή που προσφέρεται στο παιδί στα πλαίσια του οικογενειακού περιβάλλοντος. Συμβαίνει όμως κάποτε να μην ασκείται ο παιδαγωγικός ρόλος της οικογένειες είτε γιατί η οικογένεια είναι ανύπαρκτη, είτε γιατί οι γονείς παραμένουν αμέτοχοι στην αγωγή του παιδιού τους. Σε άλλες περιπτώσεις υπάρχει αγωγή και ενδιαφέρον για το παιδί αλλά αυτή ασκείται με τέτοιο τρόπο ώστε έχει αντίθετο αποτέλεσμα. Δηλαδή η προδιάθεση για επιθετικότητα όχι μόνο δεν αναστέλλεται αλλά καλλιεργείται και ενισχύεται. Παράδειγμα, που βλέπουμε συχνά στην ελληνική οικογένεια, είναι εκείνο που θεωρείται 'κακομαθημένο παιδάκι' που με απροκάλυπτη επιθετικότητα επιβάλλει τις θελήσεις του και τις διαθέσεις του στους γονείς ή στους παππούδες και γιαγιάδες οι οποίοι το θεωρούν πολύ χαριτωμένο και έξυπνο το νήπιο να δέρνει π.χ. τον παππού και ο παππούς γελάει και χαριεντίζεται σαν να λέει «τι ωραίο είναι το ξύλο από το λεβέντη εγγονό μου». Σε συνέχεια την επιθετικά απαιτητική συμπεριφορά προσπαθούν να ελέγξουν οι γονείς με υποσχέσεις και δωράκια π.χ. σοκολάτα ή κάτι παρόμοιο. Ατυχώς με τον τρόπο αυτό αντί να καταστείλουν άθελα επιβραβεύουν και ενισχύουν την ανεπιθύμητη συμπεριφορά. Στο επόμενο στάδιο καταφεύγουν σε σωματική τιμωρία που συνίσταται σε ξυλοδαρμό, κάποτε άγριο. Το «ξύλο» συχνά εναλλάσσεται με τα «καλοπιάσματα». Έτσι η διεκδίκηση με βία και η ανάλογη ανταπόκριση γίνεται νόμιμος και μόνιμος τρόπος έκφρασης και συναλλαγής μέσα στην οικογένεια.

Σε άλλες περιπτώσεις ο γονέας είναι ο ίδιος βίαιος και ασυγκράτητος. Τότε το παιδί όχι μόνον δεν μαθαίνει να ελέγχει τη δική του επιθετικότητα αλλά αντίστροφα μαθαίνει ότι η βία είναι ο κανονικός τρόπος να λύνονται οι διαφορές ανάμεσα στους ανθρώπους. Συμπερασματικά στο πλαίσιο αυτό της οικογένειας το επιθετικό παιδί δεν βρίσκει την αυξημένη φροντίδα και αγωγή που χρειάζεται για κοινωνικοποίηση της συμπεριφοράς του στα πρώτα του χρόνια. Απουσία της φροντίδας αυτής αποτελεί παράγοντα κινδύνου για βίαιη συμπεριφορά εκ μέρους του παιδιού και του εφήβου σε λίγα χρόνια.

Απουσία ενσυναίσθησης

Η απουσία ενσυναίσθησης, "empathy" στην αγγλική γλώσσα, αποτελεί σημαντικό παράγοντα κινδύνου για επιθετική συμπεριφορά. Ενσυναίσθηση είναι η ικανότητα του ατόμου να αναγνωρίζει και να συμμερίζεται άμεσα το συναίσθημα του άλλου π.χ. την οδύνη. Ενσυναίσθηση θα μπορούσε πιο απλά να περιγραφεί σαν η ικανότητα να "βάνει κανείς τον εαυτό του στη θέση του άλλου" δηλαδή να μετέχει και να μοιράζεται την εμπειρία του άλλου. Το συναίσθημα της ενσυναίσθησης ενεργοποιείται άμεσα χωρίς καν γνωστική επεξεργασία του ερεθίσματος που την κινητοποιεί. Η απουσία ενσυναίσθησης προδίδει έλλειμμα στη συναισθηματική στήριξη και προστασία του παιδιού μέσα στην οικογένεια στα πρώτα χρόνια του βίου του. Κάτω από κανονικές συνθήκες η ενσυναίσθηση αναπτύσσεται στα πλαίσια της οικογένειας όταν το παιδί αποκτά τη βασική ικανοποίηση ότι είναι επιθυμητό και αγαπητό. Στην οικογένεια αυτή όταν το παιδί βρεθεί σε δύσκολη συναισθηματική κατάσταση π.χ. αν κάτι το φοβίσει ή το τρομάξει, στρέφεται προς τον γονέα που είναι διαθέσιμος να του συμπαρασταθεί. Η οικογένεια τότε, λειτουργώντας σωστά,

δημιουργεί την ψυχολογική βάση ασφάλειας που είναι αναγκαία για το παιδί που ξεκινάει να γνωρίσει τον κόσμο γύρω του και να σχετιστεί μ' αυτόν. Το παιδί έτσι αποκτά μια θετική εικόνα του εαυτού του και μια ανάλογη εικόνα του κόσμου γύρω του. Ταυτόχρονα μαθαίνει να μετέχει στην οδύνη του άλλου και ακόμη περισσότερο ν' αναστέλλει τη δική του επιθετική παρόρμηση και ν' αποφεύγει το ίδιο να βλάπτει και να προξενεί οδύνη στον άλλον. Το συναίσθημα της ενσυναίσθησης κινεί πλήθος ανθρώπων σε πράξεις αλτρουισμού, δηλαδή να σπεύδουν σε κάποιον που καλεί σε βοήθεια.

Το παιδί όμως που έχει στερηθεί την ασφαλή ψυχολογική βάση στην οικογένεια του δεν έχει αναπτύξει την ικανότητα της ενσυναίσθησης και σαν συνέπεια αδυνατεί να αναστείλει τη δική του παρόρμηση και επιθετικότητα ή οποία μπορεί να προκαλέσει οδύνη στον άλλον. Η απουσία ενσυναίσθησης αποτελεί βασικό έλλειμμα στο παιδί ή τον έφηβο που εκδηλώνει επιθετικότητα εναντίον άλλων ατόμων.

Φθόνος και μίσος

Ο φθόνος και το μίσος σαν δυνάμεις που κινητοποιούν τη συμπεριφορά έχουν ελάχιστα μελετηθεί από την ψυχολογία και ψυχιατρική. Στα έντονα αυτά συναισθήματα έχουν δώσει περισσότερη προσοχή οι ψυχαναλυτές. Τα δυο συναισθήματα δεν είναι ταυτόσημα. Ο φθόνος (envy) αφορά το αρνητικό συναίσθημα που το άτομο, το παιδί στην προκειμένη περίπτωση, βιώνει σε σχέση με κάποιον άλλον που έχει κάποιο αγαθό που αυτό επιθυμεί αλλά στερείται π.χ. φθόνος για το συμμαθητή που διακρίνεται στο σχολείο, που φοράει καλύτερα ρούχα κλπ.

Το μίσος (hate) έχει δυο έννοιες. Η πρώτη δηλώνει μια έντονη αντιπάθεια και εχθρότητα προς κάποιο άλλο άτομο που προσλαμβάνεται ως υπεύθυνο για προσωπικές αδικίες και ταπεινώσεις. Η δεύτερη αφορά τη στερεότυπη εχθρότητα προς άτομα που κατατάσσονται σε κάποιες κατηγορίες που θεωρούνται υπεύθυνες για στερήσεις ή διακρίσεις που το άτομο υφίσταται ή για πιθανούς κινδύνους που θα υπάρξουν στο μέλλον γι' αυτό π.χ. μίσος για τον Αλβανό μαθητή που παίρνει καλύτερους βαθμούς και κρατάει τη σημαία και στο μέλλον θα έχει καλύτερη δουλειά κλπ. Φθόνος και μίσος μπορεί να αποτελέσουν επικίνδυνο μείγμα για πράξεις βίας.

Φθόνος και μίσος αποτελούν συναισθήματα τα οποία εικάζεται ότι αναπτύσσονται στο παιδί στα πλαίσια εγκατάλειψης και ταπείνωσης μέσα στην οικογένεια αλλά και περιθωριοποίησης στο ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο που σαν συνέπεια έχουν την ανάπτυξη αρνητικής εικόνας του παιδιού για τον εαυτό του. Το στερημένο, κακοποιημένο και κοινωνικά απαξιωμένο παιδί μπορεί να αισθανθεί φθόνο και μίσος για τα αγαθά του άλλου παιδιού, εκείνα τα οποία το ίδιο επιθυμεί αλλά έχει στερηθεί.

Αντικοινωνικά υποδείγματα συμπεριφορά-τηλεόραση

Υποδείγματα αντικοινωνικής συμπεριφοράς προσφέρονται μέσα σε οποιουδήποτε σπίτι διαθέτει τηλεόραση. Η τηλεόραση αποτελεί ένα παράθυρο στο κόσμο που ατυχώς προσφέρει υποδείγματα επιθετικότητας και βίαιης συμπεριφοράς που μπορεί να μην ταιριάζουν στις αξίες της οικογένειας οι οποίες και υποβαθμίζονται. Τα υποδείγματα αυτά της αντικοινωνικής συμπεριφοράς είναι εύκολα στη μίμηση χωρίς εσωτερική αντίσταση προπάντων αν το παιδί δεν έχει ήδη αποκτήσει ισχυρές βάσεις

κοινωνικής αγωγής από τους γονείς του. Περισσότερο ευπρόσβλητο είναι το μικρό παιδί που δεν μπορεί ακόμη να διακρίνει τον κόσμο της φαντασίας από εκείνον της πραγματικότητας τον οποίο μπορεί να βιώνει έντονα. Το παιδί που βλέπει πολύ τηλεόραση παρατηρεί ανθρώπινες σχέσεις και λύσεις συγκρούσεων και διαφορών με τον πλέον ψυχρό και βίαιο τρόπο. Αμερικάνικες μελέτες έδειξαν ότι παιδιά ηλικίας 6 έως 11 χρονών που έβλεπαν τηλεόραση 5 ώρες και άνω την ημέρα χαρακτηρίζονταν ως επιθετικά ενώ δεν τους δίνονταν ο χαρακτηρισμός αυτός αν έβλεπαν τηλεόραση λιγότερο από 4 ώρες. Άλλες παρατηρήσεις έχουν δείξει ότι παιδιά που παρακολουθούν τακτικά τηλεόραση έχουν δει μέχρι την ηλικία των 18 χρονών κατά μέσο όρο 200.000 σκηνές "απίστευτης βίας" και 40.000 σκηνές δολοφονίας. Ερευνητές παρατηρούν ότι η καθημερινή επανάληψη σκηνών βίας νομιμοποιεί για το παιδί τα εγκλήματα και τις μικροαπατεωνιές καθώς αυτές φαίνονται σαν φυσιολογικές και αποδεκτές.

Το είδος αγωγής που προσφέρεται μέσα στο σπίτι από την τηλεόραση είναι φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης. Είναι καινοφανής τρόπος αγωγής του παιδιού και μπορεί να χαρακτηρισθεί ως δολιοφθορά στην αγωγή της οικογένειας που η κοινωνία μας φαίνεται ότι έχει αποδεχθεί σαν κανονική.

Ανομία

Η ανομία, που μπορεί να επικρατεί σε μια κοινωνία, αναμφίβολα συμβάλει στην εκδήλωση επιθετικής και βίαιης συμπεριφοράς. Η ανομία έχει την έννοια της απαξίωσης θεσμοθετημένων νόμων και κανονισμών συμπεριφοράς στο δημόσιο βίο. Οι κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς δεν τηρούνται, χωρίς να υπάρχουν συνέπειες για εκείνον που με πράξεις αμφισβητεί τους κανόνες αυτούς. Η απαξίωση μπορεί να κυμαίνεται από την απλούστερη παράβαση π.χ. τοποθέτηση αυτοκόλλητων με ποδοσφαιρικά και άλλα συνθήματα στις πινακίδες κυκλοφορίας, έως τις πράξεις εκφοβισμού, επίθεσης και ληστείας μαθητών από άλλους μαθητές μέσα ή έξω από το σχολείο.

Η έλλειψη πειθαρχίας στο σχολείο αποτελεί μορφή ανομίας. Η απουσία πειθαρχίας στη συμπεριφορά πολλών παιδιών σημαίνει έλλειψη ασφάλειας για πολλά άλλα. Το σχολείο δεν νοείται παρά σαν τόπος ασφαλής για κάθε παιδί. Η δημοκρατία στο σχολείο, που αποτελεί ιδανικό, πρέπει να ασφαλίζει το δικαίωμα φοίτησης σε χώρο ελεύθερο από τρομοκρατία που ασκείται από κάποια παιδιά ή εφήβους. Στο πλαίσιο αυτό δεν νοούνται επίσης πράξεις καταδυνάστευσης παιδιών με σωματικά ή νοητικά μειονεκτήματα από συμμαθητές τους που δυστυχώς παρατηρούνται συχνά.

Επιθετική ενέργεια στα πλαίσια ομάδας

Σημαντικός παράγοντας κινδύνου είναι η ένταξη και δράση του παιδιού και εφήβου σε ομάδα που αμβλύνει την ατομική ευθύνη και ευκολύνει την επιθετική συμπεριφορά. Η ομάδα αποτελεί μια μικρή κοινωνία, ένα μικρόκοσμο ο οποίος προσφέρει συναισθηματική στήριξη και καθοδήγηση στο παιδί και τον έφηβο που δεν έχει άλλες πηγές στήριξης π.χ. στο σπίτι του ή το σχολείο του.

Στα πλαίσια της ομάδας αμβλύνεται η ατομική ευθύνη και η βία και η επιθετικότητα κατά του όποιου θύματος γίνεται αποδεκτή ή εκλαμβάνεται και ως πράξη άξιας θαυμασμού.

Θύμα-παιδί ευτελισμένο

Η προσοχή μέχρις εδώ έχει επικεντρωθεί στον θύτη, στον επιτιθέμενο. Υπάρχουν όμως και χαρακτηριστικά του θύματος που μπορεί και αυτά να το εκθέσουν το παιδί σε κινδύνου. Το ευτελισμένο και ανυπεράσπιστο παιδί ή έφηβος είναι αυτό που πιθανόν θα γίνει στόχος επίθεσης. Όπως έδειξαν και τα πρόσφατα γεγονότα στην Ελλάδα το θύμα μπορεί να είναι μετανάστης και μέλος μειονότητας. Τα παραδείγματα του μικρού μετανάστη Άλεξ και της "Βουλγάρας" μιλούν από μόνα τους. Οι μετανάστες προσλαμβάνονται ως υποδεέστεροι και ως παιδιά ενός άλλου κόσμου με λιγότερα ή χωρίς δικαιώματα. Τα ευτελισμένα αυτά παιδιά μένουν ανυπεράσπιστα σε σχέση με τους γηγενείς που αισθάνονται ότι μπορούν να τα χειρίζονται όπως θέλουν χωρίς αναστολές, ηθικούς φραγμούς ηθικούς φραγμούς και τιμωρία.

Πρόληψη

Η σοβαρή αντικοινωνική συμπεριφορά προλαμβάνεται παρά θεραπεύεται. Για την πρόληψη απαιτείται πρωτοβουλία της πολιτείας με επίκεντρο ειδικότερα την οικογένεια. Η παρέμβαση για το παιδί σε κίνδυνο μέσα στην οικογένεια ή για εκείνο που δεν έχει οικογένεια είναι έργο περίπλοκο και απαιτεί συνολική μελέτη και προσέγγιση με πρωτοβουλία και συνεργασία των υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας και ψυχικής υγείας, Το πρόβλημα αυτό καμία υπηρεσία δεν μπορεί να το χειριστεί μόνη της. Στο κρίσιμο αυτό θέμα της παρέμβασης στην οικογένεια πρέπει να αναζητηθούν πληροφορίες και από άλλες χώρες όπου έχουν ασκηθεί με επιτυχία συντονισμένες προσπάθειες πρόληψης π.χ. Καναδάς.

Στην πρόληψη κάποιοι παράγοντες κινδύνου μπορεί να αντιμετωπισθούν με ειδικά προγράμματα και φροντίδα πάντα μέσα σε ένα γενικότερο σχέδιο συντονισμένης δράσης. Παράδειγμα αποτελεί το σχολικό περιβάλλον όπου είναι δυνατό ν' αντιμετωπισθούν με επιτυχία τα μαθησιακά προβλήματα του μαθητή και οι συνακόλουθες δυσκολίες του. Το αποτυχημένο και απογοητευμένο παιδί γίνεται εχθρικό προς το σχολείο και τους συμμαθητές του. Η σχολική αποτυχία οδηγεί και στην κοινωνική απαξίωση. Στο σχολικό περιβάλλον πρέπει ν' αντιμετωπισθούν επίσης και τα προβλήματα των παιδιών μεταναστών όπως η εκμάθηση της γλώσσας, η αναγνώριση των επιτυχιών τους, η αγωγή των γηγενών παιδιών για την πρόληψη των διακρίσεων σε βάρους εκείνων που πρόσφατα έχουν εγκατασταθεί στην Ελλάδα.

Προγράμματα ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης των γονέων για τις βέλτιστες μεθόδους φροντίδας των παιδιών στην προσχολική ηλικία είναι χρήσιμα και πρέπει να ενθαρρύνονται. Οι γονείς πρέπει επίσης να γίνονται ενήμεροι για τις συνέπειες στο παιδί από την χωρίς έλεγχο παρακολούθηση της τηλεόρασης.

Συνοπτικά η πρόληψη της νεανικής βίας αποτελεί μέρος των προβλημάτων διαγωγής ενός σημαντικού ποσοστού παιδιών και εφήβων η οποία δεν μπορεί να αντιμετωπισθεί αποσπασματικά. Απαιτείται ένας γενικότερος προγραμματισμός και συντονισμός επιμέρους προσπαθειών. Πρωταρχικός και δυσκολότερος ανάμεσα σ' αυτούς αποτελεί η παρέμβαση στα πλαίσια της οικογένειας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρτινοπούλου Β. (2001). Βία στο Σχολείο. Αθήνα, Μεταίχμιο.

Γιαννοπούλου Ι., Τσομπάνογλου Γ. (2006). Προγράμματα εκπαίδευσης γονέων παιδιών προσχολικής ηλικίας ως μέτρο πρόληψης διαταραχών της διαγωγής. Ψυχιατρική, 17, 24-236.

Feshbach ND (1989). The construct of empathy and the phenomenon of physical maltreatment of children. In D Chicetti & V Carlson (eds) Child Maltreatment: Theory and Research on the Causes and Consequences of Child Abuse and Negect. New York , Cambridge University Press.

Κωτσόπουλος Σ. (2004). Πρόληψη διαταραχών διαγωγής: Σύντομη ανασκόπηση. Παιδί και Έφηβος, 6, 9-20.

Pennington BF, (2002). The Development of Psychopathology: Nature and Nurture. The Guilford Press, London.

Waddell C, Lipman E, Offord D, (1999). Conduct disorders: Practice parameters for assessment, treatment, and prevention. Canadian Journal of Psychiatry, 44 (suppl 2): 35S-40S

Stern DN, (1985). The Interpersonal World of the Infant: A view from psychoanalysis and developmental psychology. New York, Basic Books.